

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.1 Лотман

ОЛЕКСАНДР КИЧЕНКО

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК СКЛАДОВА СЕМІОТИЧНОГО МЕТОДУ

У статті аналізується загальнонауковий аспект реконструкції і його специфіка в контексті семіотики 1960 – 80-х років.

Ключові слова: Ю. Лотман, модель, реконструкція, семіотика, текст.

Завдання реконструкції культурно-історичних фактів завжди було і залишається прерогативою історичної науки. Історична думка в класичних своїх зразках (М. Костомаров, М. Грушевський, К. Мошинський, Б. Греков, Б. Рибаків, М. Чмихов, М. Брайчевський) принципово засновується на реконструкції семантики культурних форм, відтворенні «глибини історичної пам'яті» на основі системи етнографічних, археологічних, фольклорних, літературних джерел. Лише такий комплексний підхід (коли матеріал однієї галузі постійно доповнюється і ревізується супутнім культурним матеріалом) дозволяє окреслити закони історичної еволюції, мисленнєві і світоглядні стереотипи минулих епох. Фольклорно-літературний матеріал у цьому плані виконує важливу, проте найчастіше – ілюстративну функцію. Крізь призму літописного джерела чи фольклорно-літературної пам'ятки, де «...проступає перш за все літературний факт», історик намагається «обережно окреслити силуетні зображення... так званих історичних фактів, що потрапили, [наприклад], до літописного викладу» [9, 260]. Проте коли художній твір пропонує значну кількість історичної інформації (чим вирізняється, скажімо, літературна ситуація Середньовіччя), реконструкція постає «засобом відтворення, шляхом аналізу... літературного твору, образу того читача, на котрого він розрахований і у котрого він викликав би живий інтерес. Цей підхід дозволяє... ввести культурно-історичний тип як живу особистість і як свого роду реактив при використанні історичних пам'яток з їх стандартними формулюваннями» [9, 262]. Так історик впритул підступає до аналізу системи культурних стереотипів і прочитує в історії

закономірності формування культурної цілісності того чи іншого періоду.

Однак безсумнівно, що історичне потрактування літературного твору подає специфічну картину світу: історик має справу з певним художнім жанром як варіантом інтерпретації дійсності. Поле історичної інтерпретації не вимагає від історика і не дозволяє йому бути «текстоцентричним» – предмет його уваги знаходиться поза літературним твором, поза механізмами образної структури і художньої логіки. Скажімо, історик А. Я. Гуревич, аналізуючи розповсюджений у літературі Середньовіччя жанр *exemplum* («приклад», «мораліте»), інтерпретує риси середньовічного світогляду, функціонального устрою соціуму: ці риси несподівано проступають, «промовляються» у жанрі, і завданням вченого є відстеження елементів середньовічного світосприймання, логіки умоглядної світобудови і її історичних форм. Художня структура жанру цікавить дослідника як складова культурної «мови» епохи, елементарний зразок на тлі загального світоглядного полотна. Як висновок, «пам'ятки різних жанрів пропонують різні зрізи і ракурси картини світу, проте щоразу вони змальовують нам не саме життя, «яким воно було насправді», а те чи інше бачення його авторами... Накопичення джерельного матеріалу допомагає зрозуміти ті чи інші конкретні явища, стосовно ж загальної картини історичної дійсності, то вона не «вимальовується» із джерел «сама собою», – вона реконструюється думкою дослідника, котрий намагається наблизитися до історичної цілісності середньовіччя» [1, 356].

Таким чином, визначення історичної реконструкції пов'язується з моментами відтворення й узагальнення світоглядних елементів, що проступають у процесі аналізу різноманітного культурно-історичного матеріалу. Історична наука доводить, що найважливішою методологічною рисою реконструкції є її підкреслений універсалізм: практика реконструкції постає аналогом процесу наукового мислення взагалі, невід'ємною частиною актуалізації матеріалу, його організації і завершення. Ця внутрішня фундаментальна ідея синтезу дозволяє говорити про своєрідну над-методичність реконструкції, про завершальну реконструктивну складову кожного методу, принаймні в системі гуманітарних наук. Завдання культурної реконструкції формує сьогодні поле методичних запозичень і тісного діалогу історії, літературознавства, лінгвістики, семіотики, психоаналізу і т.д.

Матеріалом пропонованої розвідки є історико-літературна і семіотична складові спадщини Ю. М. Лотмана, особливо прикметні щодо зору проблеми семіотичної реконструкції. Семіотичний метод Лотмана цікавий якраз тим, що його основу складає реконструктивна практика, науковий потенціал котрої далеко не вичерпаний: вчений запропонував класичні зразки семіотичного аналізу художнього твору «на межі» історії і літератури (Лотман, як неодноразово підкреслювали його колеги, за типом творчого мислення – історик), прокресливши пунктирно шлях від поетики до культури, до реконструкції «пам'яті про минуле» як про своєрідний «часопростір», у якому «безнастанно твориться нове ставлення до минулих подій і творить його змінна сучасність та нові інтерпретації» [8, 233]. Семіотична реконструкція Лотмана завершується культурологічною концепцією семіосфери, котра постала як результат дослідження саме художніх творів (у першу чергу – літературних, хоча поле реконструкції часто охоплює у Лотмана сфери кіно, театру, живопису, побуту тощо). На відміну від історичної наукової практики, культурологія Лотмана «текстоцентрична» й адресована до поетики художніх форм, а отже реконструкція засновується на аналізі принципів моделювання культурних явищ за законами літературного жанру. Проте ця ідея є результатом значної творчої еволюції Лотмана.

У розвитку семіотичного методу (особливо в контексті тартусько-московської школи 1960 – 80-х років) найважливішим є визначення «вторинних моделюючих систем» як предмету семіотики. «Вторинні» системи, зазначав Лотман і його послідовники, – це структури, засновані на природній мові, що отримали додаткову (вторинну) інформацію художнього, ідеологічного, історичного або іншого типу. «Вторинна» структура, таким чином, принаймні двозначна: вона одночасно мовна і надмовна, містить «прямий» і додатковий «переносний» сенс. Перша складова структури прочитується «зримо» і безпосередньо, а друга – розшифровується, реконструюється як система певних значень, як надбудована надтекстова (позатекстова) картина світу. Так до термінологічного словника семіотики (вторинна структура, означник, означуване, модель, текст) потрапляє «робоче» поняття реконструкції – це шлях відтворення і роз'яснення семантики надмовних структур. (Процес становлення і розвитку структурно-семіотичної термінології становить окрему проблему. Див. детальне, як на сьогодні, простеження «термінологічних етапів» тартусько-

московської школи: Аймермахер Карл. Знак. Текст. Культура / Пер. с немецкого С.А. Ромашко. – М., 1998. – С. 199-239; Peet Lepik. Universals in the Context of Juri Lotman's Semiotics / Tartu Semiotics Library 7. – Tartu: Tartu University Press, 2008. – 270 p.; Zylko Boguslaw. Semiotyka kultury. Szkola tartusko-moskiewska. – Gdansk: Wydawnictwo slowo/obraz terytoria, 2009. – 269 s.)

Практика семіотичної реконструкції формується протягом кількох етапів: її основи сягають історико-літературних розвідок Лотмана, де застосовуються перші семіотичні принципи аналізу художнього твору, і знаходять своє завершення у циклі культурознавчих праць початку 1990-х років. Спробуємо окреслити найсуттєвіші концептуальні риси семіотичної реконструкції на прикладі класичних ключових розвідок Лотмана.

1. Реконструкція як складова коментаря. Визначальною рисою коментаря Лотмана до пушкінського роману «Евгеній Онегин» (1980) є поєднання кількох типів пояснень, зокрема – текстуального і концепційного. Ці типи корелюють як коментар реальний і коментар історико-культурний: перший тип «пояснює текст як такий... і є необхідною умовою розуміння його читачем» [3, 6], другий тип – інтерпретує історико-літературні, стильові, філософські особливості твору [3, 7], його семіотичні витoki і культурне оточення. Завдання Лотмана полягає у поєднанні «кількох видів коментаря», у намаганні вийти за межі художнього твору і наблизитися (зрозуміло, завдяки реаліям пушкінської оповіді) до інтерпретації предметів і явищ, побуту, моди, етикету, структури соціальних відносин тощо [3, 7].

Пушкінський роман постає, таким чином, основою реконструкції над-текстової інформації, значень, прихованих у структурі, матеріалом для «розшифровки натяків, ... прихованих цитат і ремінісценцій, ... реалій побуту, стильової гри автора» [3, 7]. Висновок Лотмана стосується семіотичної «повноти» пушкінського твору, у якому «текст і позатекстовий світ органічно пов'язані, живуть у постійному органічному відображенні, перегукуються натяками, посиланнями...» [3, 8]. Суцільна поетична «детальність» і «ремнісцентність» «Евгенія Онегина» дають підстави для історико-культурного відтворення реалій пушкінської доби. Звідси – особливості структури лотманівського коментаря, що містить своєрідну історико-культурну «передмову»:

реконструкцію внутрішньої художньої хронології розповіді, реконструкцію прототипів, нарис дворянського побуту онегінської доби.

У системі реального коментаря така реконструкція відновлює блоки смислової семіотичної інформації, прихованої у романі, поетичне сприйняття котрого засноване на деталізації «відомостей про побут епохи, у яку він був створений» [3, 8]. Суттєвою складовою подібної деталізації є семіотична інтерпретація історичних і поетичних джерел, що оточують «Евгенія Онегіна». Їх аналіз підказує висновок щодо сприйняття роману на «різних рівнях проникнення у смисл». Відповідно реконструюється особливий «образ аудиторії» читачів пушкінського роману: його сприйняття абсолютно різне у різні епохи, відкриває «потенційно приховані від сучасників смисли» [3, 11]. Отже, основним об'єктом Лотмана є поетика роману, власне семантичні можливості його внутрішньої структури, виключна культурна інформативність.

"Текстоцентричний" шлях реконструкції, запропонований у коментарі до «Евгенія Онегіна», може слугувати прикладом семіотичної практики прочитання над-текстової інформації у її смислових зв'язках із поетичною структурою.

2. Реконструкція як основа біографії. Жанр наукової біографії приваблює Лотмана можливістю реконструкції культурних світоглядних стереотипів, що формують принципи життєтворчості митця. Дві біографічні книги Лотмана (як і численні біографічні вкраплення в його статті про творчість Кайсарова, Дмитрієва-Мамонова, В'яземського, Гоголя, декабристів) – «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя» (1981) і «Сотворение Карамзина» (1987) – проростають з ідеї «археології культури», «археологічного» відтворення цілого на основі розрізнених, «загублених» в історії артефактів. Метафора діяльності історика літератури як «археолога» яскраво ілюструє біографічний метод Лотмана, що полягає в поєднанні історико-емпіричних досліджень із теоретичними (культурологічними) узагальненнями.

У біографії Пушкіна Лотман пише: «Сучасна археологія знає такий метод: аероспостереження й аерофотозйомку. При цьому з об'єктами, котрі археолог спостерігав і досліджував з землі, часто відбувається чудесне перетворення: те, що наближено здавалося неупорядкованою купою каміння або останками розкиданих, не зв'язаних між собою будівель, раптом постає частиною єдиного плану, набуває ритму і

смыслу единого замысла» [4, 226]. Лотман, уподібнюючись до археолога, на основі різноманітних історико-літературних свідчень, крізь призму окремого фрагменту, реконструює цілісну картину, зафіксовану «з висоту пташиного польоту». Та ж археологічна метафора відкриває і «Сотворение Карамзина» – «роман-реконструкцію», за визначенням автора. Створення біографії уподібнюється тут до процесу реставрації зруйнованого храму: реконструкція його «... ніколи не буває безперечною і завершеною... Праця реконструктора – співтворчість. Для відновлення храму необхідно відтворити увесь душевний світ будівничого. Воскресити його» [5, 12].

Діяльність біографа, його науковий принцип і завдання Лотман називає безпосередньо реконструкцією «особистості на основі документів, завжди неповних, двозначних, завжди таких, що містять у собі суб'єктивну позицію того, хто їх створював» [5, 12]. Цілісна біографічна картина можлива лише за умови «філігранної праці інтерпретатора, ... котрий весь час має пам'ятати про синтез, поєднання своїх спостережень в єдине живе ціле. І методи його роботи синтетичні – все коло «наук про людину» йому не чуже» [5, 12-13]. Загальна позиція Лотмана висловлена формулою «роман-реконструкція – археологія культури», мета котрого – відтворення з максимально доступною повнотою втрачених ланок культурної логіки [5, 13].

Сюжетом такого типу біографії є відстеження аспектів формування цілісного ідеалу особистості, сюжету життєтворчості, «плану, за котрим митець творив себе». Біографії і Пушкіна, і Карамзіна містять чимало реконструктивних здогадів і завершених ідей (наприклад, наскрізної для Пушкіна ідеї Дому чи карамзінської ідеї Самовдосконалення), поєднаних намаганням прокреслити логіку життєтворчості, реконструювати біографічні елементи на основі (за аналогією) елементів творчості. «Археологічна» методологія працює тут як узагальнення емпіричного матеріалу з виходом (через аналіз індивідуально-авторської творчості) на теоретичне прочитання загальнокультурних тенденцій.

3. Реконструкція художнього сюжету. Біографічна реконструкція – невід'ємна частина системи емпіричних спостережень над аспектами творчої еволюції митця у контексті його епохи. Постає Пушкіна може вважатися центральною в колі наукових інтересів Лотмана. Паралельно з біографічною, дослідника цікавить сюжетна реконструкція незавершених пушкінських творів, фрагментів і задумів, що

складаються в єдину картину, об'єднану загальним обдуманим планом. Метод «аерофотозйомки» дозволяє «прочитати» цей наскрізний пушкінський макросюжет «... грандіозної картини світової цивілізації як єдиного потоку. Пушкіна цікавлять моменти історичних катаклізмів, трагічних конфліктів, крізь які владно проторує шлях ідея гуманності. Прогрес осмислюється як гуманізація історії, торжество культурного і духовного начал над насиллям і грубою матеріальністю влади» [4, 226]. Ця ідея історизму проступає, як доводить Лотман, у кожній точці пушкінської творчості і може бути відправною для реконструкції пушкінських сюжетних фрагментів, скажімо, 1830-х років – епохи підвищених історичних інтересів поета.

Зокрема, серед незавершених пушкінських фрагментів привертає увагу задум драматичного сюжету «Иисус», реконструкції якого присвячується окрема розвідка (1982). У контексті типології реалізму Пушкіна 1830-х років ключове місце посідає проблема динаміки і смислу історії [6, 125], пунктирно позначена у низці незавершених фрагментів: «Ромул и Рем», «Влюблённый бес», «Клеопатра», «Димитрий и Марина», «Иисус», «Павел I». Від «Иисуса» збереглася, наприклад, лише назва, котру Лотман інтерпретує в пушкінській історичній творчій ситуації і «розгортає» в драматичний сюжет.

Реконструктивне прочитання ненаписаного сюжету включає в Лотмана кілька етапів:

а) аналітичний погляд-констатацію на драматичні пушкінські сюжети 1830-х років, які нам відомі. «Усі вони вирізняються гострою конфліктністю, їх сюжет будується як антагоністичне зіткнення двох героїв, носіїв протилежних типів свідомості, культурних уявлень, полярних пристрастей» [6, 147];

б) ключову гіпотезу реконструкції: реалізація задуму про Ісуса мала містити «сюжетного антагоніста, котрого Пушкін збирався протиставити головному героєві». Лише така сюжетна колізія дозволяє вибудувати гіпотези щодо «епізодів біографії Христа, котрі могли бути відібрані для драми» [6, 147];

в) виявлення кола ймовірних історичних і літературних джерел про Ісуса, відомих Пушкіну і якими він вірогідно міг скористатися («Аннали» Таціта, «Сатирикон» Петронія, комплекс ідей Сен-Сімона і Чаадаєва 1820-х років, пов'язаних енергетикою відродження «нового християнства»);

г) визначення провідної сюжетної колізії драми на основі пушкінських творчих асоціацій з уже написаними «Маленькими трагедиями», «Египетскими ночами», «Тазитом»: «В основу «маленьких трагедій» покладені конфлікти між епохами і культурами. В основі замислу про Ісуса – зіткнення епохи античного язичництва і нової християнської цивілізації» [6, 153]. Ідейним антагоністом Христа стає Понтій Пілат, а центральний смисловий для Пушкіна мотив бенкету (бенкет Христа перед стратою) має символізувати момент нового епохального оновлення.

Подібна реконструкція сюжету дозволяє Лотману включити його до системи «наскрізних» [6, 157], з іншого ж боку – сюжетна реконструкція стає можливою лише за умови наявності єдиної творчої стратегії Пушкіна, єдиного макросюжету, що розробляє поет у різні моменти творчості. Так через реконструкцію сюжетної схеми і колізії дослідник формулює думку про універсальні оповідні моделі, сюжетні цикли, що формуються і функціонують в історичному перебігу культурних епох.

4. Реконструкція культурологічної моделі. Проблема визначення семіотичних моделювальних властивостей мистецтва вперше сформульована Лотманом у книзі «Структура художественного текста» (1970) і відтоді варіюється у різних аспектах, завершуючись циклом культурологічних начерків і книг «Феномен культуры» (1978), «Риторика» (1981), «О семиосфере» (1984), «Память культуры» (1986), «О природе искусства» (1990), «Внутри мыслящих миров» (1990), «О динамике культуры» (1992), «Культура и взрыв» (1992).

У своїй сукупності праці Лотмана 1980 – 90-х років сфокусовані на функціональній прагматиці тексту і реконструкції його культурних функцій. Лотман інтерпретує культуру як механізм, що виробляє, транслює і зберігає інформацію. Ідея смислотворення є першочерговою, у цій системі організації культурних смислів (сеmiosфері) працює певний закон: «Будь-який уламок семіотичної структури чи окремий текст зберігає механізми реконструкції усєї системи. ... Руйнування цілісності викликає прискорений процес «пригадування» – реконструкції семіотичного цілого за його частиною. Ця реконструкція втраченої уже мови... завжди на практиці є створенням нової мови» [7, 94]. «... У цілісному семіотичному механізмі окремий текст у певних відношеннях ізоморфний всьому текстовому світові, й існує відчутний паралелізм

між індивідуальною свідомістю, текстом і культурою в цілому» [7, 95-96].

У системі культурних моделей реконструкція є свого роду «пригадуванням» інформації, моделюванням механізмів породження нових інформаційних смислів. Основою реконструкції є специфіка різних форм комунікації (Лотман широко залучає тут термінологію, запозичену з теорії інформації: повідомлення, код, адресант, адресат, мова, мовлення, комунікативний акт тощо), а результатом – культурологічні функції тексту.

У книзі «Внутри мыслящих миров» сформульовані три функції тексту в системі культури: а) функція пасивної, одноканальної передачі константної інформації; б) функція творча, смислороджувальна, пов'язана з появою «незакономірних» і «неправильних» з точки зору канону текстів; в) функція тексту як конденсатора культурної пам'яті: культурний текст здатний зберігати пам'ять про свої контексти, утворювати смислове «силове» поле, власну семіосферу, що актуалізує ті чи інші культурні коди на певному історичному етапі. У своїй сукупності функції тексту моделюють смислотворчий механізм культури. Реконструкція процесів взаємодії тексту з культурною традицією (безперечно, за умови «відкритої» варіативності інтерпретацій) підводить до теоретичної структури текст плюс позатекстовий вимір, оцінки тексту як частини цілісного значення, що реконструюється.

Відстеження моделювальних властивостей тексту відкриває як масштаб поняття, так і його потенційні можливості (детальніше див.: [2, 306-309]). Реконструкція рівня функціональної прагматики – лише частина аналітики моделювальних принципів у системі культури.

Практика семіотичної реконструкції не вичерпує поля методу і його можливостей. Проте саме семіотика продемонструвала різні рівні реконструктивного погляду на художній твір, механізми руху культурної інформації, закони колообігу текстових і позатекстових структур. Завершальні лотманівські концепції семіосфери, культурного вибуху, моментів непередбачуваності в механізмах культури проростають із досліджень історико-літературного плану. Аналіз окремих поетичних структур, реконструкції біографічного, історичного матеріалу підводять Лотмана до фундаментальної оцінки законів культури, і ця оцінка донині (уже в ситуації постсеміотики) не втрачає своєї актуальності.

Література

1. Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). /А. Я. Гуревич– М., 1989. – 368 с.
2. Леута О. Н. Ю. М. Лотман о трех функциях текста // Лотман Ю. М. / Под ред. В. К. Кантора (Философия России второй половины XX века). – М., 2009. – С. 294-309.
3. Лотман Ю. М. Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Комментарий. Пособие для учителей. – Ленинград, 1980. – 416 с.
4. Лотман Ю. М. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя. Пособие для учащихся. – Ленинград, 1981. – 256 с.
5. Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. – М., 1987. – 336 с.
6. Лотман Ю. М. Типологическая характеристика реализма позднего Пушкина // Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. Книга для учителя. – М., 1988. – С. 124-158.
7. Лотман Ю. М. О семиосфере // Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М., 2010. – С. 82-109.
8. Овчарек Богдан. Поняття та еволюція літературної семіотики // Література. Теорія. Методологія. / Упорядкування і наукова редакція Данути Уліцької. / Пер. з польської Сергія Яковенка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 216-234.
9. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси / От Корсуня до Калки (История Отечества в романах, повестях, документах. Век X – XIII). – М., 1990. – с. 255-470.

Александр Киченко

РЕКОНСТРУКЦИЯ КАК СОСТАВНАЯ СЕМИОТИЧЕСКОГО МЕТОДА

В статье анализируется общенаучный аспект реконструкции и его специфика в контексте семиотики 1960 – 80-х годов.

Ключевые слова: Ю. Лотман, модель, реконструкция, семиотика, текст.

Olexandr Kychenko

RECONSTRUCTION AS A COMPONENT OF SEMIOTIC METHOD

General scientific aspect of reconstruction and its specific character in the context of 1960s-1980s semiotics are analyzed in the article.

Key words: model, reconstruction, text, semiotics, Y. Lotman.

Стаття надійшла до редакції – 21.11.2011 р.

Прийнята до друку 6.12.2011 р.